O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR
VAZIRLIGI

TOSHKENT DAVLAT IQTISODIYOT UNIVERSITETI SAMARQAND FILIALI
SAMARKAND BRANCH OF TASHKENT STATE UNIVERSITY OF ECONOMICS
TDIU SF

“O‘ZBEKISTONDA MOLIYAVIY HISOBOTNING XALQARO STANDARTLARINI JORIY ETISH TENDENSIYALARI”

RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY KONFERENSIYA

ILMIY MAQOLALAR TO‘PLAMI

22–23 MAY 2026 YIL

Tashkiliy qo‘mita a’zolari:

Murtazaev Olim
Tashkiliy qo‘mita raisi, Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali direktori, i.f.d., professor

G'aniyev Ibragim Mamadiyevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali o‘quv ishlar bo‘yicha direktor o‘rinbosari, i.f.n., dotsent

Abdullayev Zafar Xasanovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha direktor o‘rinbosari, i.f.f.d. PhD, dotsent

Taniyev Ahmadjon Bahromovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali “Buxgalteriya hisobi va moliya” fakulteti dekani, i.f.d., professor

Abduvohidov Sunatillo Abdinabiyevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagogik kadrlar tayyorlash bo‘limi boshlig’i

Mardonov Mamed Shavkatovich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali “Buxgalteriya hisobi va statistika” kafedrasi mudiri, PhD.,dotsent

Xikmatov Xakimxon Xamzaevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali “Buxgalteriya hisobi va statistika” kafedrasi dotsenti, i.f.n

Rabbimov Elbek Abdulloyevich
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali “Buxgalteriya hisobi va statistika” kafedrasi dotsenti, PhD.

“O’zbekistonda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini joriy etish tendensiyalari” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy konferensiya” mavzusida Respublika ilmiy-amaliy anjuman materiallari to‘plami. Samarqand. TDIU SF, 2026 yil**.**

Nashr uchun mas’ul: M.Sh.Mardonov -PhD.,dotsent

Tahririyat hay’ati raisi:
O. Murtazayev - i.f.d, professor

Tahririyat hay’ati a’zolari:

Z.X. Abdullayev	iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent
M.Sh.Mardonov	iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent
N.Xalilov	iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent
X.X.Xikmatov	iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent
X.Ibayev	iqtisodiyot fanlari nomzodi, katta o‘qituvchi
E.A.Rabbimov	iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent

Texnik muharirlar:

U.T.Umirov	Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali “Buxgalteriya hisobi va statistika” kafedrasi o‘qituvchisi
N.A.Narzullayev	Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali “Buxgalteriya hisobi va statistika” kafedrasi o‘qituvchisi
B.A.Mirzayev	Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali “Buxgalteriya hisobi va statistika” kafedrasi o‘qituvchisi
I.I.G‘afforov	Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali “Buxgalteriya hisobi va statistika” kafedrasi o‘qituvchisi
O.F.Ergashev	Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filiali “Buxgalteriya hisobi va statistika” kafedrasi o‘qituvchisi

Taqrizchilar:

A.B.Taniyev	iqtisodiyot fanlari doktori, professor
K.B. Urazov	iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Ushbu to‘plamga 2026 yil 22-23 may kunlari Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti Samarqand filialida “O‘zbekistonda moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini joriy etish tendensiyalari” mavzusida o‘tkazilgan Respublika ilmiy-amaliy anjuman qatnashchilarining ma’ruza materiallari kiritilgan. Ushbu to‘plam OTM professor-o‘qituvchilari, doktarant va mustaqil izlanuvchilar, magistrantlar shuningdek iqtisodiyotning turli tarmoqlarida faoliyat yuritayotgan iqtisodchi hamda amaliyotchi buxgalterlar uchun mo‘ljallangan. Maqolalar mualliflar tahririda bosilgan. Ularda keltirilgan, raqamlar, faktlar, xulosa va tavsiyalarga mualliflar mas’ul. Ularning ayrim fikrlari tashkiliy guruh qarashlariga to‘g‘ri kelmasligi mumkin.

36.	**MICROECONOMIC DETERMINANTS OF FARMERS' ADAPTATION BEHAVIOUR UNDER WATER STRESS: EVIDENCE FROM THE ZERAFSHAN RIVER BASIN** *Babakholov Sherzod Bakhtiyorovich*	262
37.	**QISHLOQ AHOLISINI RAQAMLI QAMRAB OLISHNING (DIGITAL INCLUSION) ULARNING TURMUSH DARAJASIGA TA’SIRINI MODELLASHTIRISH. (Samarqand viloyati misolida)** *Elyor O‘rozaliyev Shuxrat o‘g‘li*	273
38.	**SAMARQAND SHAHAR YO‘LLARIDA TRANSPORT TIRBANDLIGINI OPTIMALLASHTIRISH VA “YASHIL OQIM” TEXNOLOGIYASINI JORIY ETISHNING STATISTIK TAHLILI** *Xalilov N. X, Xikmatov X. X., Toshnazarova Muxlisa Oydinovna Elmurodov B. E.*	284
39.	**SEGMENTLAR VA JAVOBGARLIK MARKAZLARI HISOBINI TASHKIL ETISHNING XALQARO STANDARTLARI VA ILG‘OR XORIJ TAJRIBASI** *U.A.Shirinov*	295
40.	**SUV RESURSLARIDAN QAYTA FOYDALANISHNING SAMARADORLIGINI STATISTIK TAHLILI VA MULOHAZALAR** Xalilov N. X, Xikmatov X. X., Toshnazarova Muxlisa Oydinovna, Elmurodov B. E.	306
41.	**TIBBIYOT TURIZMI - O‘ZBEKISTON TURIZM SANOATINING YETAKCHI YO‘NALISHI SIFATIDA** Vafoxodjayeva Dilafruz Marufovna , Umirov Ulug’bek Tayirbayevich	317
42.	**FERMER XO‘JALIKLARIDA YERGA EGALIK HUQUQINI YO‘QOTISH XAVFINING IQTISODIY VA INSTITUTSIONAL OMILLARI** Tadjiyev Abdusame Abduhamidovich	324
43.	**HUDUDIY TURIZM INFRATUZILMASI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING O‘RNI** Raximov Abror Zafarovich	330
44.	**TURIZM TADBIRKORLIGI SUB’EKTLARINING RAQOBATBARDOSHLIGINI BOSHQARISHDA STRATEGIK YONDASHUVLAR** Dilafruz Mardonova	334
45.	**XIZMAT KO‘RSATISH SOHASIDA TADBIRKORLIK FAOLIYATIGA RAQAMLI TEXNOLOGIYALARNING TA’SIRI**. Xudayarova Maftuna Shavkatovna, Zaripova Sharifa Jasurbek qizi	340
III SHO‘BA. — Moliyaviy hisobotning xalqaro standartlarini qo'llashning amaliy jihatlari		
46.	**SUG’URTA KORXONALARIDA RAQAMLASHTIRISH JARAYONLARINING IQTISODIY SAMARADORLIGI VA ULARNI QO‘LLAB-QUVVATLASHNING INNOVATSION MEXANIZMLARI**	349

SEGMENTLAR VA JAVOBGARLIK MARKAZLARI HISOBINI TASHKIL ETISHNING XALQARO STANDARTLARI VA ILG‘OR XORIJ TAJRIBASI

U.A.Shirinov – SamISI, dotsent

Annotatsiya: *Mazkur maqolada segmentlar va javobgarlik markazlari hisobini tashkil etishning nazariy-uslubiy asoslari, ularni xalqaro standartlar asosida yuritish mexanizmlari hamda rivojlangan davlatlar tajribasi atroflicha o‘rganilgan, xususan operatsion segmentlarni aniqlash, ularni daromadlar, xarajatlar, aktivlar va moliyaviy natijalar kesimida guruhlash hamda boshqaruv qarorlarini qabul qilishdagi ahamiyati tahlil qilingan, shuningdek segmentar hisob va hisobotni tashkil etishda Xalqaro buxgalteriya standartlari kengashi tomonidan ishlab chiqilgan 8-son MHXS operatsion segmentlar talablari hamda boshqaruv hisobi tamoyillarining amaliy qo‘llanishi yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *segmentlar hisobi, javobgarlik markazlari, boshqaruv hisobi, operatsion segment, transfer narxlash, xarajat markazi, foyda markazi, investitsiya markazi, strategik boshqaruv.*

Аннотатsiя: *В данной статье подробно рассматриваются теоретические и методологические основы сегментного учета и учета центров ответственности, механизмы их ведения на основе международных стандартов и опыт развитых стран, в частности, идентификатsiя операtsионных сегментов, их группировка по доходам, расходам, активам и финансовым результатам, а также их значение для принятия управленческих решений, а также практическое применение требований МСФО 8 «Операtsионные сегменты» и принципов управленческого учета, разработанных Международным советом по стандартам бухгалтерского учета, при организатsии сегментного учета и отчетности.*

Ключевые слова: *сегментный учет, центры ответственности, управленческий учет, операtsионный сегмент, трансфертное ценообразование, центр затрат, центр прибыли, инвестиционный центр, стратегическое управление.*

Abstract: *This article examines in detail the theoretical and methodological foundations of segment and responsibility center accounting, the mechanisms for maintaining them based on international standards, and the experience of developed countries, in particular, the identification of operating*

segments, their grouping in terms of income, expenses, assets, and financial results, and their importance in making management decisions, as well as the practical application of the requirements of IFRS 8 operating segments and management accounting principles developed by the International Accounting Standards Board in organizing segmental accounting and reporting.

Keywords: *segment accounting, responsibility centers, management accounting, operating segment, transfer pricing, cost center, profit center, investment center, strategic management.*

KIRISH

Jahon iqtisodiyotida korporativ boshqaruv tizimining murakkablashuvi, transmilliy korporatsiyalar faoliyatining kengayishi va biznes jarayonlarining diversifikatsiyalashuvi korxonalarda boshqaruv hisobi tizimini takomillashtirish zaruratini kuchaytirmoqda. Ayniqsa, korxonalarning turli geografik hududlar, mahsulot turlari, xizmat yo‘nalishlari va iste’molchilar segmentlari bo‘yicha faoliyat yuritishi moliyaviy natijalarni alohida segmentlar kesimida baholash ehtiyojini yuzaga keltiradi. Shu sababli segmentlar hisobi va javobgarlik markazlari tizimi zamonaviy boshqaruvning muhim elementiga aylangan.

Segmentlar hisobi korxona faoliyatini ichki va tashqi foydalanuvchilar uchun shaffof aks ettirish imkonini beradi. Mazkur tizim orqali korxonaning qaysi segmenti yuqori rentabellik keltirayotgani, qaysi yo‘nalish zarar bilan ishlayotgani, resurslar qayerda samarasiz foydalanilayotgani aniqlanadi. Ayniqsa, investorlarga, kreditorlarga va aksiyadorlarga korxonaning haqiqiy moliyaviy holatini ko‘rsatishda segmentar hisobot alohida ahamiyatga ega.

Javobgarlik markazlari esa korxona ichidagi boshqaruv va nazorat tizimining asosiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Javobgarlik markazlari orqali xarajatlar, daromadlar, foyda va investitsiyalar bo‘yicha mas’uliyat alohida bo‘linmalarga yuklatiladi. Natijada boshqaruv qarorlarini qabul qilishda aniqlik va tezkorlik oshadi. Bunday tizim korxonalarda ichki nazoratni kuchaytirish, xarajatlarni optimallashtirish va menejerlar faoliyatini baholash imkonini yaratadi.

Rivojlangan davlatlarda segmentlar hisobi va javobgarlik markazlari xalqaro standartlar asosida yuritiladi. Jumladan, 8-son MHXS “Operatsion segmentlar” standarti operatsion segmentlarni aniqlash va ular bo‘yicha axborotlarni oshkor qilish tartibini belgilaydi. Mazkur standart “management approach” tamoyiliga asoslanib, segmentlarni korxona ichki boshqaruv tizimida

qo‘llaniladigan shaklda taqdim etishni talab qiladi. Bu esa tashqi hisobot bilan ichki boshqaruv hisobi o‘rtasida integratsiyani ta’minlaydi.

Bugungi kunda O‘zbekistonda ham korporativ boshqaruv tizimini takomillashtirish, xalqaro moliyaviy hisobot standartlariga moslashish va investitsion jozibadorlikni oshirish maqsadida segmentar hisob va javobgarlik markazlarini joriy etish dolzarb masalaga aylangan. Ayniqsa, yirik sanoat korxonalari, banklar, sug‘urta tashkilotlari va savdo kompaniyalarida operatsion segmentlar bo‘yicha hisobot yuritish zarurati ortib bormoqda.

ADABIYOTLAR SHARHI

Segmentlar va javobgarlik markazlari hisobini tashkil etish masalalari bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlarni tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, ushbu yo‘nalishdagi nazariy qarashlarni shartli ravishda uch guruhga ajratish mumkin: birinchi guruh – boshqaruv hisobi va javobgarlik markazlari nazariyasini shakllantirgan olimlar, ikkinchi guruh – segmentar hisobot va xalqaro standartlar asosida axborot ochiqligini tadqiq qilgan olimlar, uchinchi guruh esa strategik boshqaruv va raqamlashtirilgan nazorat tizimlariga asoslangan zamonaviy yondashuv tarafdorlaridan iborat.

Birinchi guruh olimlari javobgarlik markazlarini korxona boshqaruvining asosiy elementi sifatida talqin qilganlar. Jumladan, Charles Horngren javobgarlik markazlarini xarajat markazi, daromad markazi, foyda markazi va investitsiya markazlariga ajratib, ularni boshqaruv nazoratining asosiy vositasi sifatida baholagan [1]. Robert Anthony boshqaruv nazorati tizimi konsepsiyasini ishlab chiqib, har bir bo‘linma o‘z natijalari uchun iqtisodiy javobgar bo‘lishi kerakligini asoslagan [2]. Colin Drury xarajatlarni markazlar kesimida taqsimlash va moslashuvchan budjetlashtirish tizimining javobgarlik markazlari samaradorligini oshirishdagi rolini ochib bergan [3]. Ray Garrison esa ichki boshqaruv hisobotlari orqali segmentlar faoliyatini tezkor monitoring qilish menejment samaradorligini oshirishini ta’kidlagan [4]. Mazkur olimlarning ilmiy qarashlari asosan xarajatlarni nazorat qilish, menejerlar javobgarligini oshirish va ichki boshqaruv samaradorligini ta’minlashga qaratilgan.

Ikkinchi guruh olimlari segmentar hisobot va xalqaro standartlar asosida axborotlarning ochiqligini tadqiq qilganlar. Paul Healy segmentar hisobot kapital bozorlarida axborot assimetriyasini kamaytirishini va investorlar uchun korxonaning real moliyaviy holatini ochib berishini ta’kidlagan [5]. Katherine Schipper 8-son MHXS standartidagi “boshqaruv yondashuvi” tamoyilining

afzalliklarini asoslab, segmentlarni ichki boshqaruv tizimi asosida ochiqlash korporativ shaffoflikni oshirishini qayd etgan [6]. Mary Barth xalqaro moliyaviy hisobot standartlari asosida segment axborotlarini taqdim etish investitsion qarorlar sifatini yaxshilashini ko‘rsatgan [7]. Xalqaro buxgalteriya standartlari kengashi tomonidan ishlab chiqilgan 8-son MHXS “Operatsion segmentlar” standarti esa operatsion segmentlarni ichki boshqaruv hisobotlari asosida aniqlash tamoyilini joriy etdi [8]. Stephen Zeff segmentar hisobotning xalqaro standartlardagi evolyutsion rivojlanishini ilmiy jihatdan tahlil qilgan [9]. Ushbu guruh olimlarining ilmiy qarashlari segmentar hisobotning investorlar va tashqi foydalanuvchilar uchun axborot qiymatini oshirishga qaratilgan.

Uchinchi guruh olimlari segmentlar va javobgarlik markazlarini strategik boshqaruv, samaradorlik monitoringi va raqamlashtirilgan tizimlar bilan integratsiyalash masalalarini tadqiq qilganlar. Robert Kaplan va David Norton Balanced Scorecard konsepsiyasi orqali javobgarlik markazlarini moliyaviy va nomoliyaviy ko‘rsatkichlar asosida baholash zarurligini asoslab berganlar [10]. Robin Cooper faoliyatga asoslangan xarajatlar hisobi orqali segmentlar bo‘yicha xarajatlarni aniq taqsimlash mexanizmlarini ishlab chiqqan [11]. Anthony Atkinson javobgarlik markazlarini KPI va strategik samaradorlik indikatorlari bilan bog‘lash zarurligini ko‘rsatgan [12]. Jeremy Hope esa an’anaviy budjetlashtirish tizimlari o‘rniga moslashuvchan javobgarlik markazlari modelini taklif qilgan [13]. Mazkur olimlarning qarashlari segmentlar hisobini strategik menejment va raqamli boshqaruv tizimlari bilan integratsiyalashga qaratilganligi bilan tavsiflanadi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatdiki, segmentlar va javobgarlik markazlari hisobi dastlab ichki nazorat va xarajatlarni boshqarish vositasi sifatida shakllangan bo‘lsa, zamonaviy bosqichda u korporativ shaffoflik, strategik boshqaruv va investorlar uchun axborot tizimining muhim elementiga aylangan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda segmentlar va javobgarlik markazlari hisobini tashkil etishning xalqaro standartlari hamda ilg‘or xorij tajribasini o‘rganish maqsadida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, iqtisodiy-statistik tahlil, SWOT tahlil, grafik modellashtirish va kontent tahlil usullaridan foydalanildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Jahon iqtisodiyotida segmentlar va javobgarlik markazlari hisobining ahamiyati yildan-yilga ortib bormoqda. Ayniqsa, transmilliy korporatsiyalar, banklar, sug‘urta tashkilotlari hamda ko‘p tarmoqli holding kompaniyalarida operatsion segmentlar bo‘yicha hisobot yuritish strategik boshqaruvning muhim vositasiga aylangan. Xalqaro amaliyotda segmentar hisobot investorlar, aksiyadorlar va kreditorlarga korxona faoliyatining alohida yo‘nalishlari bo‘yicha moliyaviy natijalarni baholash imkonini beradi. Shu sababli rivojlangan davlatlarda segmentlar hisobi va javobgarlik markazlari tizimi keng joriy etilgan.

1-jadval

Xalqaro amaliyotda segmentlar hisobi va javobgarlik markazlari bo‘yicha statistik ko‘rsatkichlar

№	Statistik ko‘rsatkich	Miqdori	Asosiy manba va izoh
1	Fortune Global 500 kompaniyalarida segmentar hisobot yuritish ulushi	92 %	Yirik transmilliy kompaniyalarning aksariyati IFRS 8 yoki US GAAP ASC 280 asosida segment hisobotini yuritadi
2	IFRS standartlarini qo‘llayotgan davlatlar soni	140 dan ortiq	IFRS Foundation ma’lumotlari asosida
3	Geografik segmentlar asosida hisobot yurituvchi kompaniyalar ulushi	76 %	Asosan eksportyor va transmilliy korporatsiyalar
4	Mahsulot segmentlari asosida hisobot yurituvchi kompaniyalar ulushi	81 %	Diversifikatsiyalashgan ishlab chiqarish korxonalari
5	Javobgarlik markazlari tizimi joriy etilgan korxonalarda xarajatlar nazorati samaradorligi	20–25 % ga oshgan	Ichki nazorat va budjetlashtirish tizimlari rivojlangan
6	ERP tizimlari orqali segment hisobi yuritayotgan kompaniyalar ulushi	68 %	SAP, Oracle, Microsoft Dynamics va 1C platformalari asosida
7	Segment hisobotlari investorlar qarorlariga ta’siri	30–35 %	Investorlar uchun axborot shaffofligi oshgan
8	Investitsiya markazlari qo‘llanilganda ROI o‘sishi	12–18 %	Resurslardan foydalanish samaradorligi ortgan
9	Balanced Scorecard tizimidan foydalanuvchi kompaniyalar ulushi	60 % dan ortiq	KPI va strategik nazorat tizimi bilan integratsiyalashgan
10	Segmentlar hisobi asosida raqamlashtirilgan monitoringdan foydalanuvchi kompaniyalar ulushi	70 %	Real vaqt rejimida boshqaruv qarorlari qabul qilinadi

Xalqaro buxgalteriya standartlari kengashi tomonidan ishlab chiqilgan 8-son MHXS “Operatsion segmentlar” standarti joriy etilgandan so‘ng segmentar hisobotlarni qo‘llovchi kompaniyalar soni sezilarli darajada oshgan. Ayniqsa, Qo'shma Shtatlar, Buyuk Britaniya, Germaniya va Yaponiya kabi rivojlangan davlatlarda yirik korporatsiyalar faoliyatining deyarli barchasi operatsion segmentlar asosida boshqariladi. Fortune Global 500 reytingiga kiruvchi kompaniyalarning asosiy qismi mahsulot, geografik va iste’molchilar segmentlari

bo‘yicha alohida hisobot yuritadi. Bu esa segmentlar hisobi korporativ boshqaruv samaradorligini oshirish, investitsion jozibadorlikni kuchaytirish hamda ichki nazoratni takomillashtirishda muhim omil ekanligini ko‘rsatadi.

Xalqaro tajribalar shuni ko‘rsatadiki, segmentlar hisobi joriy etilgan kompaniyalarda boshqaruv qarorlarini qabul qilish tezligi va aniqligi sezilarli ravishda oshadi. Ayniqsa, javobgarlik markazlari tizimi orqali xarajatlarni nazorat qilish samaradorligi ortadi, foyda markazlari rentabelligi aniq baholanadi hamda investitsiya resurslarini optimal taqsimlash imkoniyati yaratiladi. Raqamli texnologiyalar va ERP tizimlari rivojlanishi natijasida segmentlar bo‘yicha real vaqt rejimida moliyaviy monitoring olib borish imkoniyatlari kengaymoqda.

Jadval ma’lumotlari shuni ko‘rsatadiki, rivojlangan davlatlarda segmentlar hisobi va javobgarlik markazlari tizimi korporativ boshqaruvning muhim tarkibiy qismiga aylangan. Ayniqsa, ERP va raqamli boshqaruv tizimlarining keng qo‘llanilishi segmentlar bo‘yicha moliyaviy axborotlarni tezkor shakllantirish imkonini bermoqda. Bu esa menejerlarga real vaqt rejimida xarajatlar, daromadlar va rentabellik ko‘rsatkichlarini nazorat qilish imkoniyatini yaratadi. Xalqaro statistik ma’lumotlar asosida shuni ta’kidlash mumkinki, segmentlar va javobgarlik markazlari hisobi nafaqat ichki nazorat tizimini kuchaytiradi, balki korxonalarning investitsion jozibadorligini ham oshiradi. Investorlar uchun segmentlar bo‘yicha alohida moliyaviy natijalarni ko‘rsatish kompaniya faoliyatining shaffofligini ta’minlaydi va risklarni aniq baholash imkonini beradi. Shu sababli zamonaviy korporativ boshqaruv tizimida segmentar hisobot va javobgarlik markazlari hisobi strategik ahamiyat kasb etmoqda.

Segmentlar hisobi korxona faoliyatini mahsulot turi, geografik hudud, xizmat yo‘nalishi yoki iste’molchilar guruhi bo‘yicha alohida ajratilgan segmentlar kesimida hisobga olish va tahlil qilish tizimidir. Mazkur tizimning asosiy maqsadi har bir segmentning daromadliligi, xarajatlari, rentabelligi va moliyaviy natijalarini alohida aniqlash orqali boshqaruv qarorlarini qabul qilish samaradorligini oshirishdan iborat. Segmentlar hisobi korxona rahbariyatiga qaysi segment yuqori foyda keltirayotganini, qaysi segment esa zarar bilan ishlayotganini aniqlash imkonini beradi. Natijada resurslarni qayta taqsimlash, investitsiyalarni yo‘naltirish va strategik rivojlanish yo‘nalishlarini tanlash jarayonlari ancha samarali amalga oshiriladi.

Xalqaro amaliyotda segmentlar hisobi asosan 8-son MHXS “Operatsion segmentlar” standarti asosida tartibga solinadi. Ushbu standartga ko‘ra operatsion

segment – bu korxonaning daromad va xarajatlarni shakllantiruvchi, rahbariyat tomonidan muntazam nazorat qilinuvchi hamda alohida moliyaviy axborot shakllantiriladigan tarkibiy qismidir. 8-son MHXS standartining asosiy xususiyati “boshqaruv yondashuvi” tamoyiliga asoslanganligidir. Mazkur yondashuvga ko‘ra segmentlar tashqi hisobot uchun emas, balki korxonaning ichki boshqaruv tizimida qanday shakllantirilgan bo‘lsa, aynan shu ko‘rinishda moliyaviy hisobotda aks ettiriladi. Bu esa tashqi foydalanuvchilar uchun korxonaning real boshqaruv modeli haqida to‘liqroq tasavvur hosil qiladi.

Segmentlar hisobini tashkil etishda eng muhim masalalardan biri segmentlarni to‘g‘ri identifikatsiya qilish hisoblanadi. Amaliyotda segmentlar asosan uchta asosiy mezon bo‘yicha ajratiladi: mahsulot segmentlari, geografik segmentlar va iste’molchilar segmentlari. Mahsulot segmentlari turli mahsulot yoki xizmatlar bo‘yicha shakllantiriladi. Geografik segmentlar hududlar kesimida tashkil qilinadi. Iste’molchilar segmentlari esa mijozlar turi yoki bozordagi maqsadli auditoriyaga qarab shakllantiriladi. Ayrim yirik korporatsiyalarda ushbu segmentlar kombinatsiyalashgan holda qo‘llaniladi.

Javobgarlik markazlari hisobi esa segmentlar hisobi bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, korxona tarkibidagi har bir bo‘linma faoliyati uchun iqtisodiy javobgarlikni belgilashga xizmat qiladi. Javobgarlik markazi – bu ma’lum xarajatlar, daromadlar, foyda yoki investitsiyalar uchun javob beruvchi boshqaruv bo‘linmasidir. Javobgarlik markazlari korxona ichki nazorat tizimini kuchaytirish, menejerlar faoliyatini baholash va resurslardan samarali foydalanishni ta’minlashda muhim ahamiyatga ega.

Ilmiy va amaliy manbalarda javobgarlik markazlari asosan to‘rtta turga bo‘linadi: xarajat markazlari, daromad markazlari, foyda markazlari va investitsiya markazlari. Xarajat markazlarida asosiy e’tibor xarajatlarni nazorat qilishga qaratiladi. Bunday markazlarga ishlab chiqarish sexlari, xizmat ko‘rsatish bo‘limlari va ma’muriy bo‘linmalar kiradi. Daromad markazlari savdo hajmi va tushum uchun javob beradi. Foyda markazlari esa bir vaqtning o‘zida ham daromad, ham xarajatlar uchun javobgar hisoblanadi. Investitsiya markazlari esa aktivlardan foydalanish samaradorligi va investitsiya rentabelligi bo‘yicha baholanadi.

Rivojlangan davlatlar tajribasi shuni ko‘rsatadiki, segmentlar va javobgarlik markazlari hisobi korporativ boshqaruv samaradorligini oshirishning eng muhim vositalaridan biridir. Masalan, Amerika Qo'shma Shtatlari

kompaniyalarida javobgarlik markazlari KPI va Muvozanatlashtirilgan ko‘rsatkichlar tizimi asosida nazorat qilinadi. Germaniya sanoat korxonalarida xarajat markazlari hisobiga alohida e’tibor qaratilib, xarajatlarni chuqur tahlil qilish mexanizmlari qo‘llaniladi. Yaponiya korxonalarida esa “Uzluksiz xarajatlarni takomillashtirish usuli” va “Maqsadli xarajatlarni belgilash usuli” tizimlari javobgarlik markazlari bilan integratsiyalashgan holda qo‘llaniladi.

Segmentlar va javobgarlik markazlari hisobining integratsion modelini ishlab chiqishning zarurati zamonaviy korxonalarda boshqaruv tizimining murakkablashuvi, biznes yo‘nalishlarining diversifikatsiyalashuvi hamda ichki nazorat mexanizmlariga bo‘lgan talablarning ortib borishi bilan izohlanadi. Yirik korporatsiyalar, banklar, sug‘urta tashkilotlari va ko‘p tarmoqli xo‘jalik yurituvchi subyektlarda daromadlar, xarajatlar va moliyaviy natijalarni yagona markazlashgan shaklda nazorat qilish boshqaruv samaradorligini to‘liq ta’minlay olmaydi. Shu sababli korxona faoliyatini alohida segmentlar va javobgarlik markazlari kesimida tashkil etish zarurati yuzaga keladi. Mazkur model orqali mahsulot, hududiy va mijozlar segmentlari bo‘yicha moliyaviy natijalarni alohida hisobga olish, xarajat va daromad markazlari faoliyatini nazorat qilish hamda investitsiya samaradorligini baholash imkoniyati yaratiladi. Ayniqsa, xalqaro standartlar asosida segmentar hisobot yuritish investorlar uchun axborot shaffofligini oshirish, ichki nazorat tizimini kuchaytirish va strategik boshqaruv qarorlarini qabul qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

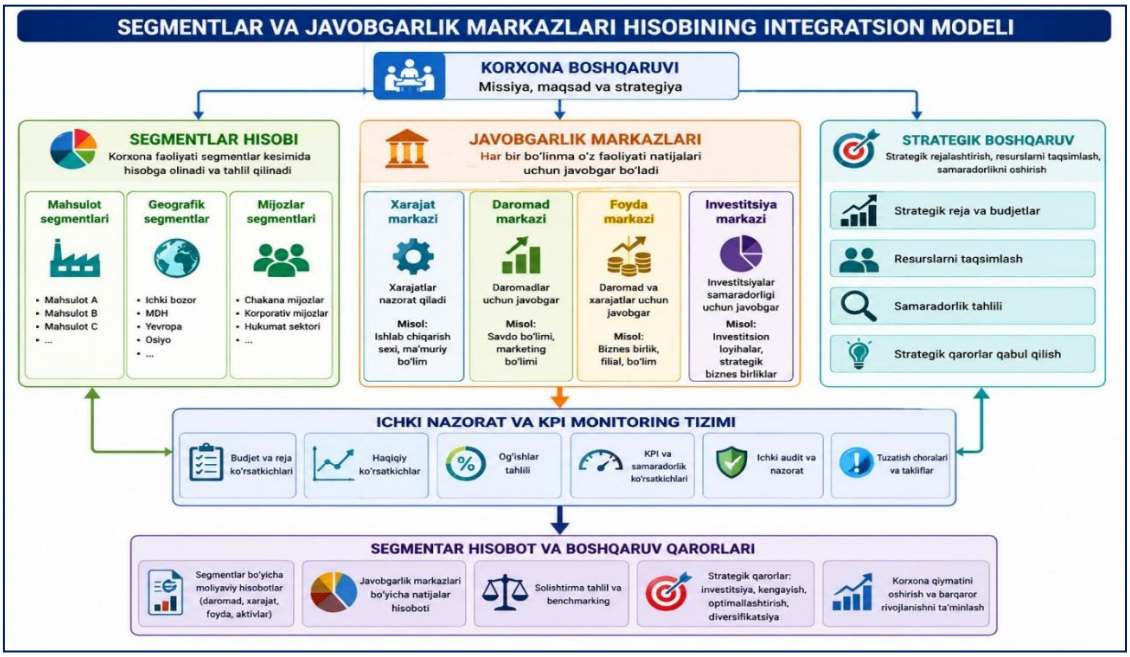

1-rasm. Segmentlar va javobgarlik markazlari hisobining integratsion modeli.

Mazkur modelda korxona boshqaruvi markaziy boshqaruv elementi sifatida namoyon bo‘lib, uning tarkibida segmentlar hisobi, javobgarlik markazlari va strategik boshqaruv tizimi o‘zaro integratsiyalashgan holda faoliyat yuritadi. Segmentlar hisobi mahsulot, hududiy va mijozlar segmentlari bo‘yicha moliyaviy axborotlarni shakllantiradi. Javobgarlik markazlari esa xarajat markazlari, daromad markazlari hamda foyda va investitsiya markazlari orqali korxona bo‘linmalarining iqtisodiy javobgarligini ta’minlaydi. Modelda ichki nazorat va KPI monitoring tizimi alohida o‘rin egallab, har bir segment va markaz faoliyatining samaradorligini baholash imkonini beradi. Natijada segmentar hisobotlar shakllantiriladi va ular asosida strategik boshqaruv qarorlari қабул qilinadi. Ushbu integratsion model korxonalarda resurslardan samarali foydalanish, xarajatlarni optimallashtirish, foydalilik darajasini oshirish hamda korporativ boshqaruv samaradorligini kuchaytirishga xizmat qiladi.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, segmentlar va javobgarlik markazlari hisobi xo‘jalik yurituvchi subyektlarda boshqaruv samaradorligini oshirish, moliyaviy natijalarni aniq baholash hamda ichki nazorat tizimini kuchaytirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Korxonalar faoliyatining kengayishi, xizmat va mahsulot turlarining ko‘payishi, hududiy faoliyatning rivojlanishi hamda bozor munosabatlarining murakkablashuvi natijasida daromadlar, xarajatlar va moliyaviy natijalarni alohida segmentlar kesimida hisobga olish zarurati ortib bormoqda. Shu sababli segmentlar hisobi zamonaviy boshqaruv tizimining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Tadqiqot davomida segmentlar hisobi va javobgarlik markazlarini tashkil etishning nazariy-uslubiy asoslari hamda xalqaro tajribasi o‘rganildi. Natijada segmentlar hisobi korxona faoliyatini mahsulot, hudud, xizmat turi va mijozlar kesimida alohida baholash imkonini berishi aniqlandi. Bu esa qaysi yo‘nalish yuqori foyda keltirayotgani, qaysi bo‘linmada xarajatlar ortib borayotgani hamda resurslardan qay darajada samarali foydalanilayotganini aniqlash imkoniyatini yaratadi.

Javobgarlik markazlari tizimi orqali xarajatlar, daromadlar, foyda va investitsiyalarni alohida markazlar kesimida nazorat qilish mumkinligi asoslandi. Ayniqsa, xarajat markazlari resurslardan foydalanish samaradorligini oshirishga,

daromad markazlari savdo hajmini nazorat qilishga, foyda markazlari rentabellikni aniqlashga, investitsiya markazlari esa kapital qo‘yilmalarning iqtisodiy samaradorligini baholashga xizmat qilishi aniqlandi. Natijada menejerlarning iqtisodiy javobgarligi ortadi hamda boshqaruv qarorlarining aniqligi va tezkorligi ta’minlanadi.

Xorijiy tajribalar tahlili shuni ko‘rsatdiki, rivojlangan davlatlarda segmentlar va javobgarlik markazlari hisobi raqamli boshqaruv tizimlari, ichki nazorat, budjetlashtirish va samaradorlik monitoringi bilan uzviy bog‘langan holda tashkil etilgan. Ayniqsa, raqamlashtirilgan boshqaruv platformalari orqali segmentlar bo‘yicha moliyaviy ko‘rsatkichlarni real vaqt rejimida kuzatish imkoniyatlari kengayib bormoqda. Bu esa korxonalarda strategik boshqaruv samaradorligini sezilarli darajada oshirmoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Horngren C.T., Datar S.M., Rajan M. Cost Accounting: A Managerial Emphasis. – New York: Pearson Education, 2021. – 912 p.
2. Anthony R.N., Govindarajan V. Management Control Systems. – Boston: McGraw-Hill, 2014. – 768 p.
3. Drury C. Management and Cost Accounting. – London: Cengage Learning, 2020. – 832 p.
4. Garrison R.H., Noreen E.W., Brewer P.C. Managerial Accounting. – New York: McGraw-Hill Education, 2022. – 896 p.
5. Healy P.M., Palepu K.G. Information asymmetry, corporate disclosure, and the capital markets // Journal of Accounting and Economics. – 2001. – Vol. 31, №1–3. – P. 405–440.
6. Schipper K. Required disclosures in financial reports // The Accounting Review. – 2007. – Vol. 82, №2. – P. 301–326.
7. Barth M.E. Global financial reporting: Implications for U.S. academics // The Accounting Review. – 2008. – Vol. 83, №5. – P. 1159–1179.
8. International Financial Reporting Standard 8 Operating Segments. – London: IFRS Foundation, 2024. – 35 p.
9. Zeff S.A. The evolution of U.S. GAAP: The political forces behind professional standards // CPA Journal. – 2005. – Vol. 75, №2. – P. 18–29.
10. Kaplan R.S., Norton D.P. The Balanced Scorecard: Translating Strategy into Action. – Boston: Harvard Business School Press, 1996. – 322 p.

11. Cooper R., Kaplan R.S. Measure Costs Right: Make the Right Decisions // Harvard Business Review. – 1988. – Vol. 66, №5. – P. 96–103.

12. Atkinson A.A., Kaplan R.S., Matsumura E.M., Young S.M. Management Accounting: Information for Decision-Making and Strategy Execution. – London: Pearson Education, 2012. – 720 p.

13. Hope J., Fraser R. Beyond Budgeting: How Managers Can Break Free from the Annual Performance Trap. – Boston: Harvard Business School Press, 2003. – 368 p.

14. Xasanov B.A. Boshqaruv hisobi nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Iqtisodiyot, 2022. – 356 b.